

ב י ק ו ר ת ס פ ר י מ

“שם הרבי את תלמידיו מורה אלף בית”

גיא מירון

עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים) / **החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות**, אוניברסיטת תל-אביב ובית שלום עליכם, תל-אביב 2009, 578 עמ'

ספר זה מביא לקורא העברי מבחר של מיטב המחקר העדכני על ה"חדר" ובעיקר תיעוד עשיר ומגוון. הספר מתחלק לשלושה שערים – בראשון נכללו חמישה מחקרים חדשים הסוקרים את פניה של התופעה המורכבת של החדר ממגוון היבטים, בשני מובאים שני חיבורים קלסיים ותעודה היסטורית ייחודית העוסקת בנושא, ובשער השלישי מובאים שמונה עשר קטעי ספרות וזיכרונות. מעבר לתרומה המחקרית שלו, חשיבותו של הספר, לטעמי היא, בראש ובראשונה, בהפיכתו של נושא עשיר ומורכב כליכך בהיסטוריה היהודית לנגיש לקורא העברי ולסטודנט הישראלי. עצם הריכוז של המאמרים המחקריים, ובעיקר של מגוון רחב של מקורות, שחלקם תורגמו בראשונה במסגרת זו, ובתוספת קונטרסי התמונות והביבליוגרפיה המוערת החותמת את הספר – מניחים את היסוד ל"תיאור מעובה" ורב-גווני של אחת מתופעות היסוד בחברה היהודית במזרח-אירופה ועשויים לעודד עיון ומחקר נוסף בתחום.

חמשת המאמרים הנכללים בחלק המחקרי מתחברים לתמונה פנורמית של החדר כתופעה חברתית ותרבותית, מהעת החדשה המוקדמת ועד לשקיעתו של החדר המסורתי או לטרנספורמציה שלו לדפוסי חינוך יהודיים אחרים. חוה טורניאנסקי מציגה במאמרה את החדר בעת החדשה המוקדמת – עידן, שהמקורות העוסקים בו דלים בהרבה לעומת המקורות הקיימים לגבי המאה התשע-עשרה. טורניאנסקי סוקרת את מגוון המקורות הקיימים בתחום, לרבות הספרות שנכתבה באופן מובהק למטרות דידקטיות. היא מציגה, בין השאר, עמדות שונות ביחס לחשיבות של לימוד הדקדוק העברי בחדר וממחישה את הקושי של ההתמודדות עם האתגר של הבנת הקריאה – האוריינות. שתי סוגיות מרתקות שטורניאנסקי מעוררת, אם כי היא לא בהכרח מצליחה לתור אותן בגלל שתיקת המקורות, הן שאלת מעמדה של היידיש בחדר ושאלת לימוד הכתיבה (בניגוד לקריאה). היקף הקריאה בידיש והיקף הפרסומים בשפה זו, כך היא טוענת, היה רחב ביותר, ולפיכך תמונה העובדה שאין כמעט מידע של ממש על דרך הקניית כשפת קריאה. גם קיומם של כתיבי יד רבים בני הזמן אינו עולה בקנה אחד עם הימנעות המקורות מדיון בהוראת הכתיבה.

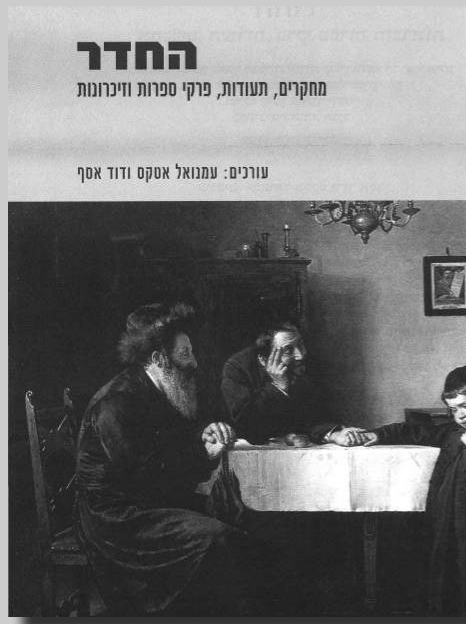
פרופסור גיא מירון חוקר ומלמד היסטוריה של עם ישראל במכון שכטר למדעי היהדות בירושלים.

מ"א 7: miron@schechter.ac.il

במאמר רב-חשיבות, שהופיע באנגלית לפני כשני עשורים ומתורגם לעברית בקובץ שלפנינו, מתמודד שאול שטמפפר עם המתח בין תפקידו של החדר כאתר של לימוד תורה והמשכיות המסורת לתפקידו כמשמר הריבוד החברתי. מוסד החדר, הפתוח לכול, משקף לכאורה במובהק את האידאל של נגישות הידע התורני לכל יהודי (לפחות לגברים), אך שטמפפר מראה כיצד, בצד פתיחות גלויה זו, העמידה מערכת החינוך היהודית המסורתית תנאים סמויים, שהגבילו את הנגישות לידע התורני. כישלונם של רוב תלמידי החדר באתגר הלימוד העצמי, קובע שטמפפר, היה כישלון מובנה ולמעשה אחד מתפקידיו של החדר – שהרי אילו יכלו כולם ללמוד, לא הייתה יכולת זו בגדר מאפיין מובהק של האליטה.

רחל אלבוים-דרור מציגה במאמרה סקירה נרחבת של התפתחות דפוסי המודרניזציה בחינוך היהודי – המעבר מעולמו של החדר למגוון העולמות החלופיים שהציגו סוכני מודרניזציה יהודיים לסוגיהם: החל מאנוסי ספרד ופורטוגל במערב, דרך מערכות החינוך המשכיליות במרכז אירופה ובמזרח, ועד לדפוסים שונים של "החדר המתוקן". מאמר זה מעורר עניין בגלל חתירתו להמשגה ולתמונה כוללת של תהליכים שהתרחשו בחברה היהודית בתפוצות שונות ולאורך זמן.

שני המאמרים האחרונים בחלק המחקרי – מאמרו של דוד אסף על השינוי בדימוי של החדר, ובייחוד מאמרו של אבנר הולצמן על דמותו של החדר בספרות הזיכרונות ובספרות העברית – מעשירים את הדיון בכיוונים נוספים ויכולים לשמש גם כמבוא לחלקי התייעודיים של הספר, בעיקר לשער השלישי הכולל קטעי ספרות וזיכרונות. נקודת המוצא לייצוגו הספרותי והאוטוביוגרפי של החדר, טוען הולצמן, הייתה ספרות ההשכלה – סוגה ספרותית, שנועדה מראשיתה לשמש ככלי נשק אידאולוגי לשינוי החברה היהודית. הולצמן טוען, כי המשכילים היהודים במזרח-אירופה (לא מעט בהשראת סיפור החיים של שלמה מימון מן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, סיפור שקטעים ממנו פותחים את השער השלישי של הספר) נטו במובהק להדגיש ייצוג שלילי מנמתי של הילדות בכלל ושל קלקלות החדר בפרט. מגמה זו, של הבלטת המגונה מתוך מגמה להתריע עליו ולחולל שינוי, ואף כביטוי אישי לטראומות הילדות של אחדים מהכותבים, ניכרת בין השאר בכתיבתם האוטוביוגרפית של מרדכי אהרון גינצבורג, אברהם בר גוטלבר (וקטעים מסיפורי החיים שלהם מופיעים בחלק השלישי), כמו גם ביצירתו הספרותית של פרץ סמולנסקי, **התועה בזרעי החיים**, בכתיבתו הסאטירית של י"ל גורדון ועוד. המתבונן בדמותו של החדר כפי שהיא עולה מיצירות אלו – שרובן ככולן נכתבו עד לשנות השמונים של המאה התשע-עשרה – יקבל רושם של מערכת חינוך פגומה מיסודה המנחילה ללומדים בה תכנים תלושים מהחיים, סביבת לימוד מוזנחת ומלוכלכת, מלמדים עלובים בעלי מעמד ירוד, וסיטואציה שחושפת דרך קבע את הילדים הרכים להשפלה ואף למעשי אלימות קשים. לפחות בשני מקורות המובאים בחלק התייעודי, מוזכרים מקרים שבהם האלימות של המלמדים גרמה – פשוטו כמשמעו – למותו של אחד הילדים בחדר.

בעיתון **התקופה** בשנת תר"פ (1920). המאמר מובא בשינוי עריכה, חלוקה לפרקים והערות הבהרה, שמסייעים לקורא. מאמר זה הוא מעין שילוב בין ניסיון ראשוני לתאר את החדר באופן מדעי ונטול פניות למגמה של הייצוג החיובי, שנדונה אצל הולצמן. ליפשיץ עוסק במגוון פניו של החדר – דמות המלמד ומעמדו, עוזר המלמד, הסביבה הפיסית, דרכי הלימוד, אתגר הוראת העברית לדוברי יידיש, בעיות משמעת וענישה ועוד. הוא כלל אינו מציג תמונה נקייה מבעיות, אך ניכרת אצלו שוב ושוב הכוונה לשרטט תמונה חיובית. אחד הפנים המעניינים במאמרו הוא הניסיון לתאר את החדר היהודי האשכנזי בהקשר הרחב יותר של מערכת החינוך היהודי מאז ימי התנאים. חלקו האחרון של המאמר, כפי שהוא מובא בקובץ זה (החלק שדן בחינוך היהודי בארץ ישראל הושמט), מציג את תנועת התיקונים בחינוך היהודי – החל מהביקורת בחברה המסורתית ועד לתנועת החדר המתוקן.

שני מקורות היסטוריים רחבי-יריעה נוספים, שמובאים בשער השני, הם, לדעתי, תרומתו החשובה ביותר של הספר מבחינת הפיכתו של התיעוד לנגיש – הם תורגמו בראשונה מיידש ומרוסית בתוספת מבואות והערות הבהרה. זיכרונותיו של יחיאל שטרן, בן העיירה טישביץ במחוז לובלין, שהיגר לקנדה בשנת 1936, פורסמו בראשונה ביידיש בשנים 1933 ו-1940 וראו אור כספר ביידיש בשנת 1950. החיבור, שעוסק רובו ככולו בחדר, מובא לקורא העברי כמעט במלואו תחת הכותרת "החדר בטישביץ". הוא שונה מאוד ממאמרו של ליפשיץ בגלל נקודת המבט האישית ובעיקר בגלל הדין בפרטים ובמגוון של ענייני יומיום – בראש ובראשונה

אך זהו רק פן אחד בייצוגו של החדר בספרות העברית והיידיש. הפן האחר מומחש היטב בדיונו של דוד אסף בשירו של מרק ורשבסקי "אויפן פריפעטשיק" ("שיר האלף-בית"), שראה אור בראשונה בשנת 1901 ומוצג בשיטתיות בחלקו השני של המאמר של הולצמן. שיר זה מציג את החדר באור חיובי, לעתים אף נוסטלגי. הולצמן מציג את התפנית הזו, שראשיתה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, כחלק מתפנית רחבה יותר של הספרות העברית מעולם הערכים המשכילי אל הראליזם והרומנטיקה – מהלך, שאחד מביטוייו היה עיון מחדש בתור הילדות בעיירה והצגתו במבט לאחור כעידן קסום [בעניין זה ראו גם מאמרו של מוטי זלקין על ילדות בחברה המסורתית במזרח-אירופה, **בזמנים** 102]. ביטוי מובהק לכך ניכר בזיכרונותיו של זלמן אפשטיין, שקטעים מהם נכללים בשער השלישי, והולצמן מציג אותם כמעין תמונת ראי חיובית של התיאורים המשכיליים הביקורתיים. גם גדולי הספרות העברית – ברדיצ'בסקי וכן ביאליק (שהולצמן חותם בו את מאמרו, וקטעים מיצירתו **ספיה** ומשירו "תקוות עני" כלולים אף הם בשער השלישי) – נטלו חלק במגמה זו, אם כי באופן מורכב יותר.

מעניין לציין את נקודות המבט השונות של הולצמן ואסף על שאלת התמורות בדימוי החדר – משלילה מוחלטת לדימוי חיובי יותר ולעתים אף אידילי. אבנר הולצמן, חוקר ספרות, מדגיש את המעבר מהשכלה לרומנטיקה, מתייחס ל"מהלך החדש" ביצירה הספרותית וקושר את המפנה גם לתמורות רעיוניות בשיח הפוליטי של האינטליגנציה היהודית במזרח-אירופה, שעברה מאמונה בהשתלבות בסביבה לקן יהודי לאומי. דוד אסף ההיסטוריון קושר זאת יותר לתהליכי המודרניזציה, ובעיקר העיון המואץ, שעברו על היהודים באימפריה הרוסית בשלהי המאה התשע-עשרה. הפנייה לייצוג החיובי יותר של החדר הלכה וגברה, לדבריו, בקרב אנשי רוח וסופרים יהודים, שרובם ככולם עזבו את עיירות הולדתם ועברו לרכזים הגדולים וראו את שקיעת עולמה של העיירה היהודית, ובתוכה גם החדר, כעובדה מוגמרת. ועדיין, לפחות עד לתקופת השואה, הוסיפו להתפרסם תיאורים שליליים ביותר של החדר. אחד הקיצוניים שבהם – פרי עטו של דב סדן, שאותו מתאר הולצמן דווקא כאדם שקול ומתון ביסודו – השווה בשלהי שנות השלושים של המאה העשרים את השפלתם של הילדים הרכים בחדר לסצנות הביזוי הפומביות של ראשי הקהילות היהודיות בגרמניה ואוסטריה עלידי הנאצים.

ואם בהקשר השואה עסקינן, נציין שהולצמן טוען במאמרו, כי בזיכרונות שנכתבו לאחר השואה, לאחר שהעולם המסורתי והחדר שעמד במרכזו נכחדו בצורה כה טרגית, ניכרת נטייה של הכותבים ליתר סלחנות. עם זאת נדמה, שהיה מקום לדיון שיטתי יותר בהשפעת השואה על ייצוגי הספרותיים של החדר בעולם היהודי לנווניו. מחקר עתידי יוכל להידרש יותר לסוגיה זו של דמות החדר לאחר השואה ולבדוק, בין השאר, את ייצוגי בספרי הזיכרון לקהילות היהודיות, שיצאו לאור בעיקר בשנות החמישים והשישים.

השער השני כולל שלושה מקורות היסטוריים מקיפים העוסקים בחדר. הוא פותח במאמרו הארוך והמקיף של המחנך ליד גליציה אלעזר מאיר ליפשיץ, מאמר שפורסם בראשונה

המשחקים וחידות החשבון שנהגו בחדר, שפותחים צוהר אחר אל עולמם של הילדים היהודים במזרח-אירופה. מצאתי עניין מיוחד בהתייחסותו של שטרן לחדר הבנות (עמ' 213-216, 239-251), סוגיה, שלטעמי, לא באה מספיק לידי ביטוי בחלקיו המחקריים של הספר.

התעודה ההיסטורית החותמת את השער השני היא סקר החדרים שערכה "חברת מפיצי השכלה" בשנת 1912 בארבעה מחוזות ברוסיה, שתורגם מרוסית על-ידי אלי פורמן. הסקר הקיף ארבעה אזורים ששיקפו את הפרופיל המגוון של ההתיישבות היהודית. הוא מציג תמונה של מגוון חדרים – מסורתיים, מתוקנים, חדרי בנות ועוד – וכולל גם נתונים סטטיסטיים מפורטים והצעות לשיפורים. כך למשל מתברר, ואולי אין זה מפתיע, שבדרום רוסיה, אזור שיהודיו מוגדרים על-ידי הסוקר כ"מתבוללים למחצה", היו שורשי של החדר עמוקים הרבה פחות. עם זאת, למרות הבעיות הרבות שהסוקר מצביע עליהן, הוא מדגיש את רצונם של נציגי הקהילות וועדי המורים באזור להוסיף ולקיים את החדר תוך ניסיון לארגנו מחדש על-פי עקרונות מודרניים יותר. בוולין, שמובאת כדוגמה לאזורים הנחשלים ביותר בתחום המושב, הוסיף החדר להיות גם בשנת 1912 מסגרת החינוך העיקרית לילד היהודי. הסוקר באזור זה מתייחס לתופעה החמורה במיוחד של מלמדים אנאלפביתים, מציג ניתוח מעניין של שיטת לימוד הקריאה ומאיר תופעות נוספות, כגון השפעתה של אשת המלמד ("הרביצין") על התנהלות החדר. בפגורויסק באזור ליטא, כך מתברר, הייתה נוכחות החדרים המתוקנים בולטת והשפיעה על כל האזור. גם המלמדים המסורתיים שינו מדרכיהם בגלל התחרות – שיטות הלימוד ותכניו השתנו, רמת המלמדים עלתה ואפילו הריהוט השתפר. התמונה שונה מטבע הדברים באזורים הפולניים שבהם נערך הסקר, כיוון שבחלקם הייתה דומיננטיות חסידיית מובהקת. העיון בתעודה מרתקת זו מסייע מאוד להבנה מורכבת של מקומו של החדר בחברה היהודית המזרח-אירופית, ובעיקר הוא מחדד את ההבחנות לגבי האזורים השונים בתוך אותו עולם.

בשער השלישי שמונה עשר קטעי זיכרונות וספרות הדנים בחדר. כל אחד מהם פותח ברקע ביוגרפי קצר על הכותב ועל נקודת המבט הייחודית לו. עם הכותבים שזיכרונותיהם נכללים בשער זה נמנים מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, שמעון דובנוב וחיים נחמן ביאליק, ובצדם גם דמויות מוכרות פחות. מצאתי עניין מיוחד בקטעים מזיכרונותיה של חיה ויצמן-ליכטנשטיין, אחותו של חיים ויצמן, שמובאים תחת הכותרת "בת בחדר הבנים", ובהם גם התייחסות לחדר המתוקן בפניסק.

לאחר הסקירה של המצוי בספר, מן הראוי לציין גם את מה שאין בו. הספר דן במפורש בחדר היהודי במזרח-אירופה. חוה טורניאנסקי מזכירה גם את החדר במרכז-אירופה ורחל אלבוים-דרור נדרשת בקצרה לתופעת החדר בארץ ישראל, אך בעיקרו של דבר אין באוסף זה התמודדות כלשהי עם פניה של התופעה בארצות ההגירה של יהודי מזרח-אירופה – וחבל שכן. יתרה מזאת, ראוי היה לכלול, לפחות בפתח הדבר או בחלק אחר בספר, דיון השוואתי כלשהו עם דפוסי החינוך היהודי בארצות האסלאם, גם אם ברור שהוא רחוק מן הדיון העיקרי ש כאן. דיון כזה היה מצריך לקיים, ולו באופן תמציתי, שיח

עם המחקר המתחדש בתחום זה. העובדה, שהוא איננו נזכר בספר כלל היא אפוא החמצה. משום כך אולי היה מן הראוי לקרוא לספר "החדר ביהדות מזרח אירופה" או "החדר בעולם היהודי האשכנזי". עם זאת, פתיחת גישה אל עולם עשיר זה גם בפני החוקרים את החינוך היהודי בארצות האסלאם, שאינם בקיאים בהכרח ברזי המקורות ובכל לשונות המקור של יהדות מזרח-אירופה, תוכל לעודד אותם לפתוח בדיון השוואתי כזה. וחסר נוסף: רוב המאמרים בחלקו העיוני של הספר נמנעים או ממעטים מאוד להתייחס להקשר החברתי הכללי שבו חיו היהודים במזרח-אירופה. המעיין בהם לא ימצא התמודדות של ממש עם השאלה, האם יש אמת בסברה, ולפיה יותר גברים יהודים ידעו לקרוא מאשר גברים לא-יהודים באותה סביבה. אין בספר אפילו הצגה בסיסית של דפוסי החינוך בחברה הסובבת. שאלו שטמפפר אמנם נוגע במאמרו בכמה סוגיות בעלות אופי השוואתי, כאשר הוא משווה את חשיבותן של הלמדנות וההשכלה התורנית לתואר אצולה (עמ' 38) או בדבריו על כך שגם באירופה הנוצרית ובעולם האסלאמי התבססו הלימודים הפורמליים על הוראת שפה קלסית ולא על שפה מדוברת (עמ' 43); רחל אלבוים-דרור מציעה בהערת שוליים (עמ' 70) לערוך השוואה בין מערכת החינוך של תנועת ההשכלה היהודית לזו שפיתחו הישועים; ואילו ליפשיץ הצביע כבר לפני תשעים שנה על הדמיון בין החדר האשכנזי לבית-הספר האירופי בימי-הביניים. אך אמירות כלליות אלו הן רק בגדר התחלות צנועות לדיון מחקרי של ממש – ויש לקוות שהספר הנוכחי יעורר אותו.

את הכרך חותמת סקירה ביבליוגרפית מרשימה, פרי עמלו של אוריאל גלמן, עורך המשנה של הכרך. גלמן ריכז 316 הפניות למגוון מקורות ביבליוגרפיים בשפות שונות, רשימה שאיננה כוללת הפניות לעיתונות יהודית או את רוב ספרי הזיכרון הקהילתיים וספרי לימוד יהודיים. עבודתו זו תסייע מאוד לגישה למקורות אלה, הן בגלל חלוקת הביבליוגרפיה לשערים, ולא פחות מכך בזכות תיאורו התמציתי של כל מקור, שמקל את החיפוש אחר מקורות נוספים לכל סוגיה.